

УДК 338.439.5/6.933.1(477)

Рябенко В.В., кандидат економічних наук, доцент

РОЗВИТОК ЗЕРНОВОГО ГОСПОДАРСТВА ЯК ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Розглянуто теоретичні засади підвищення продовольчої безпеки країни. Доведено визначальну роль зернового господарства у формування продовольчої безпеки. Оцінено основні тенденції розвитку зернового господарства України.

Ключові слова: продовольча безпека, критерії продовольчої безпеки, зерно, зернове господарство.

Важливість розробки та реалізації стратегії розвитку продовольчого комплексу України зумовлена необхідністю створення сприятливих умов для розвитку вітчизняного харчового виробництва, впровадження наукомістких технологій в галузі, зменшення залежності від імпорتنих поставок продовольства, перетворення агропромислового комплексу у високоефективний, експортноспроможний стабільний сектор національної економіки та підвищення продовольчої безпеки держави.

В процесі переходу української економіки на ринкові засади господарювання поряд з енергетичною та фінансовою особливого значення набула проблема забезпечення продовольчої безпеки держави як однієї з важливих складових національної безпеки. Вона спричинена спадом аграрного виробництва, найнижчу точку якого сільське господарство пройшло в 1999 р. – 48% від рівня 1990 р., та зменшенням випуску продуктів харчування – 38% у 1998 р. порівняно з базовим роком. Ще зовсім недавно внаслідок руйнівних процесів у національному АПК на продовольчих ринках України були широко представлені імпортні продукти харчування. Така ситуація зумовлена зміною соціально-політичного устрою в державі, демонтажем планово-командної системи управління, відкритістю економічного простору, розривом виробничо-технологічних і економічних зв'язків між аграрною і переробною сферами АПК, поглибленням диспаритету цін на продукцію промисловості і сільського господарства, падінням доходів населення і зростанням вартості споживчого кошика тощо. В цих умовах одне з основних завдань, що постало перед продовольчим комплексом, полягає у виході галузі із глибокої, системної кризи і на цій основі нарощуванні випуску продуктів харчування.

Загострення проблеми продовольчої безпеки спричинило розширення кола наукових розробок з цієї проблематики, появу ряду публікацій, в яких розглядалися національні і світові аспекти такої загрози, узагальнювався досвід нейтралізації і подолання її різних проявів. Вагомий внесок у розробку теоретичних основ та практичного інструментарії забезпечення продовольчої безпеки країни зробили Власов В.І., Данилишин Б.М., Дейнеко Л.В., Крисанов Д.Ф., Саблук П.Т., Страшинська Л.В. та інші вчені, які проводять дослідження виробництва і споживання сільськогосподарської та харчової продукції в контексті забезпечення продовольчої безпеки країни, впливу на неї державного регулювання, законодавчо-нормативного забезпечення, макроекономічної ситуації, міжнародної торгівлі та процесів глобалізації.

Визначальну роль у забезпеченні продовольчої безпеки країни відіграє зернове господарство. По-перше, зерно є важливою продовольчою сировиною, що визначає обсяги, асортимент та ефективність виробництва основних видів харчових продуктів (борошно, крупи, хліб, макарони, кондитерські вироби, крохмаль, спирт, солод). По-друге, зерно та продукти його переробки становлять основу кормової бази, що характеризує результативність виробництва продукції тваринництва та харчових

продуктів тваринного походження. По-третє, зернове господарство є потужною експортноорієнтованою галуззю виробництва. По-четверте, узагальнюючі показники розвитку зернового господарства, які характеризуються відносною однорідністю та можливістю співставлення, використовуються в якості індикаторів оцінки рівня продовольчої безпеки як в глобальному масштабі, так і на національному рівні. Тому метою дослідження є оцінка тенденцій розвитку зернового господарства і їх ролі в процесах формування і забезпечення продовольчої безпеки країни.

Продовольчу безпеку слід розглядати як складову національної безпеки країни. Вона дає можливість державі гарантувати задоволення потреб національного ринку в продовольстві на рівні, що забезпечує нормальну життєдіяльність кожної людини.

Умовами продовольчої безпеки є насамперед фізична достатність та економічна доступність необхідної кількості та асортименту продуктів харчування. Фізична достатність продовольства передбачає безперервне його надходження в місця споживання в обсягах та асортименті, що відповідають платоспроможному попиту та фізіологічним нормам. Економічна доступність продовольства визначається рівнем економічного та соціального розвитку суспільства, від чого залежить можливість різних верств населення споживати у певному обсязі та асортименті продукти харчування, закупаючи їх за цінами, що склалися на ринку, виробляючи у власних підсобних господарствах тощо.

Таким чином, продовольча безпека – це стабільний у часі і просторі процес безперервного забезпечення всього населення країни продовольчими ресурсами в обсягах і асортименті, достатніх для задоволення потреб в продуктах харчування за науково рекомендованими нормами, а також для створення страхових і стратегічних запасів та формування експортного потенціалу. Конкретним результатом досягнення стану продовольчої безпеки є забезпечення повноцінного і збалансованого харчування та відсутність загрози голоду.

Забезпечення продовольчої безпеки нації на сучасному етапі повинно розглядатися не тільки в якості стратегічної мети розвитку вітчизняного продовольчого ринку, але й як основа суверенітету, економічної безпеки, соціальної стійкості держави, як серйозний важіль її незалежності в міжнародних відносинах та геополітичній стратегії [5].

Важливою умовою продовольчої безпеки країни є задоволення переважної частини потреб споживачів у продуктах харчування за рахунок національного виробництва. При вирішенні проблеми самозабезпечення країни продовольством виокремлюють його пріоритетні види, які характеризуються суттєвою часткою у задоволенні потреб населення у необхідних компонентах харчового раціону, порівняно високою транспортабельністю, яка дає змогу перерозподіляти ресурси між регіонами, придатністю до тривалого зберігання як умовою створення запасів.

Важливим індикатором продовольчої безпеки є загальна питома вага вітчизняного та імпортного продовольства у споживанні країни та їх співвідношення в окремих пріоритетних видах продукції. Критерієм продовольчої самозабезпеченості і незалежності країни у світовій практиці визнається рівень задоволення потреб в продовольстві за рахунок власного виробництва не менше 80% і не більше 30% – за рахунок його імпорту. Таким чином, 75-80% споживання основних видів продовольства має припадати на вітчизняну продукцію. Як свідчить світовий досвід, дотримання зазначених пропорцій є передумовою забезпечення продовольчої безпеки країни, повного задоволення потреб населення в продуктах харчування у відповідності до науково обґрунтованих фізіологічних норм їх споживання [2].

Проблема забезпечення та підтримання надійності продовольчої безпеки країни опосередковується продовольчою і макроекономічною політикою держави,

особливостями сучасного етапу розвитку соціально-економічних відносин у суспільстві. Серед них найважливіше значення має роль держави у формуванні необхідних передумов для нарощування виробництва і забезпечення раціонального розподілу продовольчих ресурсів, а також для підвищення життєвого рівня і зменшення диференціації у доходах населення [1].

Виробництво продовольчої сировини та продуктів харчування має задовольняти не лише власні потреби, а також формувати потужний продовольчий експортний потенціал, що має сприяти підвищенню ефективності використання аграрного природно-ресурсного потенціалу [3].

Для продовольчого забезпечення України пріоритетними видами продукції можуть бути такі: зернова продукція та продукти її переробки, цукор, олія, м'ясо та м'ясопродукти, молоко та молочні продукти, овочі, фрукти, ягоди, яйця.

За даними Держкомстату рівень самозабезпеченості основними видами продовольства, в 2008 році у відсотках до науково обґрунтованої норми склав: зерно та продукти його переробки – 198,2% м'ясо та м'ясні продукти – 81,0; молоко та молочні продукти – 107,6, яйця – 104,4, картопля – 102,2, овочі та продовольчі баштанні – 107,4, плоди, ягоди та виноград – 72,2 відсотка.

Кожна країна має свої критерії продовольчої безпеки, визначає шляхи її забезпечення і, відповідно, розвитку власного аграрного виробництва залежно від загального соціально-економічного стану і особливостей національної економіки. За методикою Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО ООН), критерієм продовольчої безпеки є виробництво зерна на душу населення, оскільки зерно є основною продовольчою культурою. Розрахунки стверджують, що за рахунок зерна населення світу задовольняє 56% своїх потреб у продовольстві. Стан продовольчої безпеки держави оцінюється ФАО ООН за двома індикаторами: обсягом перехідних запасів зерна, що зберігається до наступного врожаю; рівнем світового виробництва зерна в середньому на душу населення.

Величина перехідних запасів зерна розраховується у відсотках від річного світового споживання зерна, або в днях його загальносвітового споживання. Безпечним вважається 60-денний перехідний запас, тобто 17-20% усього зерна, яке споживається в країні. Цей індикатор характеризує стабільність продовольчої ситуації у світі, стійкість світового продовольчого ринку стосовно можливого впливу таких дестабілізуючих чинників, як неврожаї, стихійні лиха, фінансові кризи тощо [2].

Рівень запасу зерна, що рекомендується ФАО ООН, є орієнтовним і гранично допустимим. Кожна країна, залежно від рівня економічного розвитку і соціальної стабільності та стану зовнішньоекономічної діяльності, може встановлювати свій рівень запасу. Наприклад, у США він складає 40% середньорічного споживання, що дає змогу не тільки забезпечувати надійну продовольчу безпеку, а й суттєво впливати на коливання світових цін на зерно.

Індикатор середньодушового виробництва зерна використовується для оцінки стану продовольчої безпеки окремих країн або економічної спільноти країн, а також для аналізу тенденцій розвитку світового продовольчого ринку за певний проміжок часу. Він дає уявлення про те, чи всі верстви населення, незалежно від соціального статусу, мають можливість отримувати необхідну кількість продуктів харчування. Світовою практикою встановлено, що стабільна продовольча ситуація досягається при виробництві 800 кг зерна в розрахунок на душу населення за календарний або сільськогосподарський рік, при якому задовольняються як потреби населення в продовольчих товарах, так і потреби тваринництва у кормових продуктах.

Виходячи із зазначеного, можна стверджувати, що розвиток зернового господарства є визначальним фактором забезпечення продовольчої безпеки країни,

оскільки зерно є важливою продовольчою сировиною для харчової промисловості, використовуються як корм для худоби, виступає основною експортною продукцією агропромислового комплексу.

Виробництво зерна в Україні за останні роки збільшилося. У 2000 році валовий збір склав 24,5 млн. т, в 2008 році було зібрано 53 млн. т зерна, у 2009 р. – 46 млн. т, що повністю забезпечує потреби внутрішнього ринку (табл. 1). Такі обсяги виробництва зерна сприяли тому, що в 2009 році індекси зростання цін на продукцію його переробки були найнижчими в продовольчій групі товарів. Завдячуючи зерну, сільське господарство в 2009 році було єдиною галуззю вітчизняної економіки, що показало приріст в порівнянні з попереднім роком. До того ж, збільшилися експорт зерна та валютні надходження до бюджету держави.

Таблиця 1

Динаміка виробництва зерна в Україні

Рік	Посівна площа, млн. га	Урожайність, ц/га	Валовий збір, млн. т
1995	14,2	24,3	33,9
2000	13,6	19,4	24,5
2005	15,0	26,0	38,0
2006	14,5	24,1	34,3
2007	15,1	21,8	29,3
2008	15,6	36,0	53,3
2009	15,5	29,7	46,0

Джерело: Дані Держкомстату України

Виробництво зерна в Україні на душу населення значно перевищує рекомендовані показники, що визначають рівень продовольчої безпеки. За даними 2008 року на одну особу вироблено 1152 кг зерна. З урожаю сезону 2009 року на частку основних зернових культур (пшениця, кукурудза, ячмінь) припадає 42 млн. тонн., що становить 1100 кг зерна в розрахунку на одну особу.

Продовольча безпека країни нерозривно пов'язана із зовнішньоторговельною політикою держави. Обсяги виробництва зерна в Україні дозволяють посідати чільне місце серед експортерів зерна. За класифікацією ООН, країна вважається чистим експортером продовольства, коли вирощує більше однієї тонни продукції зернових та олійних культур на душу населення. Україна займає одне з провідних місць на світовому зерновому ринку. Адже за підсумками 2008/09 маркетингового року, Україна є лідером серед експортерів ячменю – 32,4% світового експорту, четверте місце у світі за експортом зерна кукурудзи із часткою – 6,6% та шосте місце по експорту пшениці – 9,1 відсотка (табл. 2)

Визначальна роль зернового господарства в забезпеченості продовольчої безпеки країни підтверджується тісним зв'язком із тваринництвом. Щорічно на корм використовують в середньому 13,5 млн. т зерна, що становить 25-43% від обсягів виробництва протягом останніх п'яти років. Слід відмітити, що ця цифра є відносно стабільною, так витрати зерна на корм в 2004 р. становили 13,9 млн. т, 2005 р. – 13,8, 2006 р. – 13,8, 2007 р. – 12,8, 2008 р. – 13,6 млн. т.

В 2007 році на державному рівні була прийнята комплексна галузева програма «Розвиток зерновиробництва в Україні до 2015 року», де визначено основні цілі та пріоритетні напрями галузі. Зокрема в програмі передбачено нарощування виробництва в 2015 році зерна до 50 млн. т. Як бачимо в останні два роки ці завдання виконали, однак до такої кількості виробництва зерна інфраструктура товарного ринку не готова. Загострилася проблема складського господарства, оскільки, в окремих регіонах існує дефіцит потужностей для зберігання продукції. Крім того, сертифіковані склади, замість зменшення тарифів на послуги завдяки надходженню великих потоків зерна,

навпаки підвищили їх.

Таблиця 2

Динаміка світового експорту основних зернових культур

Показники		Маркетингові роки				
		2004/05	2005/06	2006/07	2007/08	2008/09
Пшениця	Світовий експорт, млн. т.	113,8	113,8	115,6	116,4	142,2
	Експорт з України, млн. т.	4,4	6,5	3,4	1,2	13,0
	Питома вага, %	3,9	5,7	2,9	1,0	9,1
Кукурудза	Світовий експорт, млн. т.	76,0	82,6	91,4	98,2	83,2
	Експорт з України, млн. т.	2,3	2,5	1,0	2,1	5,5
	Питома вага, %	3,0	3,0	1,1	2,1	6,6
Ячмінь	Світовий експорт, млн. т.	16,9	17,5	14,6	18,6	18,2
	Експорт з України, млн. т.	4,0	4,9	2,9	3,8	5,9
	Питома вага, %	23,7	28,0	19,9	20,4	32,4

Негативна ситуація склалася і з регулюванням цін. Надмірне виробництво викликало різке зниження цін, що призвело до втрати товаровиробниками зерна частини очікуваних доходів. Якщо влітку 2008 року пшениця 4 класу в середньому в Україні коштувала 1235 грн./т, то в 2009 році ціна знизилася на 34% і склала 820 грн./т. Зниження цін спостерігається і по інших видах зерна. Державне регулювання цін обмежалося тільки продовольчою пшеницею та житом. За цінами, які визначили уповноважені органи держави, Аграрний фонд здійснював незначні за обсягом операції закупівлі, що суттєво не вплинуло на вирішення ситуації в зерно продуктивній галузі. Отже, фінансові можливості виробників зерна не покращилися, а відтак і коштів недостатньо не тільки для розширеного відтворення виробництва зерна у сільськогосподарських підприємствах, а й для простого.

Негативний вплив на розвиток та функціонування ринку зерна здійснюють наступні чинники: незбалансований та недостатній внутрішній попит на зерно; недосконалість механізму реалізації експортного потенціалу; нерозвиненість і монополізація логістичної інфраструктури ринку; невисока якість зерна; не виконання державою функцій щодо регулювання й стабілізації ситуації на ринку. Тому, навіть за достатніх обсягів виробництва зернової продукції немає чіткого механізму розвитку галузі. Це призводить до зменшення економічної заінтересованості виробників, погіршення фінансових передумов відтворення виробництва і, як наслідок, до виникнення загрози для продовольчої безпеки країни, втрати позицій на світовому ринку, зменшення надходжень до бюджету та валютної виручки до країни.

Державна повинна не тільки визначити стратегічні види продовольчої продукції, а й відстоювати інтереси товаровиробників такої продукції на ринку. На сьогодні формування обсягів виробництва й цінової політики на зерно залежить не від державних структур, а від ситуації на світовому ринку, політики країн-імпортерів зерна, поведінки зернотрейдерів на внутрішньому ринку.

Нинішній етап розвитку продуктивних сил АПК характеризується суперечливими рисами – при двократному зменшенні виробництва на перший план виступила не проблема обмеженості продовольчих ресурсів, а проблема пригніченого

попиту на продукти харчування. Низька платоспроможність населення і, як наслідок, незадоволений попит на продукти харчування – це той тягар, який гальмує розвиток сільського господарства і харчової промисловості. Не вирішує повністю цієї проблеми і експорт вітчизняного продовольства

Для вирішення проблем, які характерні як для зернового господарства, так і всього продовольчого комплексу необхідно: забезпечити стратегічний характер аграрним реформам; стабілізувати та удосконалити законодавчі і нормативно-правові умови; удосконалити структуру зовнішньоекономічної діяльності агропромислового комплексу країни, шляхом переорієнтації з вивозу сировини на вивіз готової продукції; розвиток інфраструктури продовольчого комплексу; активізація інвестиційних процесів, подолання кризи платежів та удосконалення фінансового регулювання; покращення матеріально-технічної бази та техніко-технологічної оснащеності виробничого процесу; підвищення рівня знань та компетентності керівництва більшості господарюючих суб'єктів продовольчого комплексу; відпрацювання механізмів державного регулювання виробництва, розподілу обміну і споживання продовольства; підвищення життєвого рівня та платоспроможного попиту населення.

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки: забезпечення продовольчої безпеки країни є стратегічною метою розвитку продовольчого комплексу України та ознакою її економічної незалежності; визначальну роль у формуванні продовольчої безпеки відіграє зернове господарство як сфера діяльності, що забезпечує країну продовольчою сировиною, кормовими ресурсами та експортною продукцією; незважаючи на певні позитивні зрушення в обсягах виробництва та експорту зерна за останні роки, високі валові збори вирішальним чином залежать від сприятливих погодних умов та періодичних, несистемних регулюючих впливів з боку держави, а обсяг експорту – від сприятливої кон'юнктури світового ринку; на сучасному етапі існує потреба в системних реформах зернового господарства і всього продовольчого комплексу в контексті забезпечення продовольчої безпеки та нарощування експортного потенціалу, переході від екстенсивних до інтенсивних способів виробництва зерна, підвищенні його якості та зростанні внутрішнього споживання.

Список літератури

1. Крисанов Д.Ф. Економіко-екологічні проблеми харчової промисловості України. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2002. – 247 с.
2. Продовольчий комплекс України: стан і перспективи розвитку / Л.В. Дейнеко, А.О. Коваленко, П.І. Коренюк, Е.І. Шелудько; За ред. чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. – К.: Наук. Думка, 2007. – 276 с.
3. Продовольчий комплекс України: стан і перспективи розвитку в умовах економічної глобалізації: Монографія / За ред. Л.В. Дейнеко. – К.: Наук. Світ, 2004. – 121 с.
4. Статистичний щорічник України за 2008 рік / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України, 2009. – 566 с.
5. Страшинська Л.В. Стратегія розвитку продовольчого ринку в Україні. – К.: Профі, 2008. – 532 с.